Особливості лексико-граматичної сторони мовлення у дітей з особливими освітніми потребами

Рівень сформованості фонетико-фонематичної та лексико-граматичної сторін мовлення дитини визначає рівень опанування навчальною діяльністю, шкільними знаннями, уміннями і навичками відповідно до програмних вимог. Якщо дитина має порушення процесу формулювання виразу, не виконує в повному обсязі мисленнєво-пізнавальну функцію, то це негативно позначається на оволодінні читанням і письмом у початковій школі. Тому формування усного мовлення дітей дошкільного віку є одним із найважливіших завдань при підготовці до школи.

Лексико-граматична сторона мовлення є важливим компонентом мовленнєвого розвитку, що включає словниковий запас (лексика) та граматичну структуру мовлення (граматика). У дітей з особливими освітніми потребами (ООП) часто спостерігаються порушення в цій сфері, що вимагає спеціальних методик корекції та розвитку.

Лексико-граматична сторона мовлення – це складна система, яка включає в себе:

- лексику: запас слів, які дитина розуміє і використовує в мовленні;
- граматику: правила побудови слів, словосполучень і речень.

Саме ці компоненти мови забезпечують нам можливість виражати свої думки, почуття, взаємодіяти з оточуючими.

Розвиток розуміння зверненого до дітей усного мовлення. Починається така робота з навчання розумінню звертань учителя до класу та окремих учнів, поданих у вигляді прохань, наказів, завдань та доручень. На початкових етапах від дітей не вимагають відповідних мовленнєвих реакцій. Розуміння сприйнятого контролюється правильністю їх виконання. Мовленнєвий матеріал інструкцій, прохань та доручень поступово ускладнюється (від одноступеневої до двох-трьохступеневої інструкції). Таким чином в учнів накопичується певний словниковий запас.

Формування активного усного мовлення відбувається паралельно з розвитком його розуміння. Ступінь самостійності мовленнєвого висловлювання може бути різним (відображені повтори; відповіді на запитання з додаванням одного слова; складання речень за опорними словами). На початковому етапі робота спирається на унаочнену ситуацію (ситуаційне мовлення), поступово переходячи до спілкування з опорою на попередній мовленнєвий досвід дитини, на контекст (контекстне мовлення). Послідовно переходять до розгорнутих висловлювань. Слід враховувати ступінь складності певного типу та форми мовлення для дітей. Спочатку переважно розвивають розмовне

(діалогічне мовлення), поступово переходячи до формування усного та писемного описово-розповідного (монологічного) мовлення.

Основою всієї цієї роботи є навчання розумінню та побудові речень, спочатку наказових, потім розповідних та питальних.

Правильне фонетичне оформлення усного мовлення передбачає не лише вимову, а й правильне його сприймання на слух. Вимова, яка відповідає нормі, дозволяє точно розуміти та продукувати мовлення, а також диференціювати звуки (фонеми) і на цій основі оволодівати звуко-складовою та морфологічною будовою слів. Робота над вимовою відбувається на спеціальних заняттях; передбачає як формування правильної артикуляції звуків, складів, слів, так і оволодіння просодичною стороною мовлення (мовленнєвим диханням, інтонацією, наголосом, нормами орфоепії). Разом із цим удосконалення вимовних навичок відбувається в процесі вимовної практики. Формування навичок правильної вимови є необхідною передумовою оволодіння писемним мовленням (грамотою).

У спеціальних школах для дітей із ТПМ об’єктивно існують специфічні утруднення у навчанні учнів, особливо початкової ланки, грамотного письма. Вони обумовленні, передусім, наявністю у школярів системних мовленнєвих порушень, обмеженістю мовленнєвого досвіду, особливостями психофізичного розвитку. Ці факти широко висвітлені в низці досліджень (О.Л.Жильцова, Г.А.Каше, Р.І.Лалаєва, Р.Є.Левіна, О.М.Мастюкова, І.В.Прищепова, І.М.Садовнікова, Є.Ф.Соботович, Л.Ф.Спірова, В.В.Тарасун та ін.). Виражені порушення писемного мовлення негативно впливають на формування особистості дитини, затримують опанування навчальної програми, викликають у них негативне ставлення до навчання в цілому, особливо до уроків рідної мови, а також позначаються на процесі соціальної адаптації. Успішне ж оволодіння письмом і читанням – одна з важливіших умов функціональної грамотності людини. Ось чому повноцінне оволодіння писемним мовленням є важливою передумовою успішного навчання не лише з предметів мовного циклу, але й з інших галузей знань. Рівень грамотності учня визначає рівень його загальної освіченості та культури.

Становлення функціональних механізмів письма та читання відбувається на уроках грамоти і продовжується на уроках читання, граматики, правопису. Саме тому досить важливим завданням у цей період є попередження виникнення дисграфії та дислексії. Одним із основних завдань педагогічної роботи з дітьми, які мають труднощі у засвоєнні грамоти або схильність до порушень читання та письма, є формування у них психологічної готовності, достатнього рівня загального розвитку та розумових здібностей. Досягнення ефективності у корекційно-розвивальній роботі можливе за умов взаємодії всіх учасників педагогічного процесу і, зокрема, вчителя, логопеда, психолога,

шкільного лікаря. Діяльність вчителя, логопеда та психолога має багато спільного і спрямована на вирішення навчальних, виховних та корекційних завдань.

Розвиток писемного мовлення передбачає використання великої кількості тренувальних вправ різного характеру (репродуктивного, творчого), які сприяють розвитку мовлення та мислення дітей. Особлива роль належить самостійним письмовим роботам. їх виконання максимально активізує мовленнєві та пізнавальні здібності дітей, формує самостійність мовлення.

У дітей з ООП часто спостерігаються порушення в цій сфері, що вимагає спеціальних методик корекції та розвитку:

1) Лексична сторона мовлення.
    - Словниковий запас:
        - Обмежений словниковий запас. Діти з ООП часто мають обмежений активний та пасивний словниковий запас. Це може проявлятися у використанні обмеженої кількості слів, труднощах у називанні предметів та явищ.
        - Труднощі в актуалізації слів. Діти можуть знати слово, але не можуть його згадати або правильно використати в мовленні.
    - Семантичні порушення:
        - Неправильне розуміння значень слів. Діти можуть неправильно розуміти значення слів або використовувати слова в невідповідному контексті.
        - Проблеми з узагальненням та конкретизацією. Труднощі в розумінні загальних понять та їх конкретних проявів.
2) Граматична сторона мовлення.
    - Морфологічні порушення:
        - Неправильне використання відмінкових форм. Діти можуть допускати помилки у використанні відмінків, що ускладнює розуміння їх мовлення.
        - Помилки у вживанні роду іменників. Часто спостерігаються помилки у визначенні роду іменників та їх узгодженні з іншими частинами мови.
    - Синтаксичні порушення:
        - Неправильна побудова речень. Діти можуть будувати речення з порушенням порядку слів, що робить їх мовлення незрозумілим.

- Відсутність або неправильне вживання прийменників. Проблеми з використанням прийменників, що ускладнює розуміння просторових та часових відносин.

Синтагматична система мовлення – це сукупність правил та норм, які регулюють сполучуваність слів у реченні. Іншими словами, це те, що дозволяє нам будувати граматично правильні та зрозумілі висловлювання.

Основні характеристики синтагматичної системи:

1. Порядок слів. В різних мовах порядок слів у реченні може відрізнятися, але для кожної мови він є фіксованим і визначає значення речення.
2. Відмінки. У багатьох мовах слова змінюються за відмінками, щоб показати їхню роль у реченні (хто робить дію, до кого звернена дія тощо).
3. Частини мови. Кожна частина мови має свої особливості сполучуваності з іншими частинами мови. Наприклад, іменники поєднуються з прикметниками, дієслова – з обставинами тощо.
4. Синтаксичні зв'язки. Слова в реченні пов'язані між собою різними синтаксичними зв'язками (узгодження, керування, прилягання).

Роль синтагматичної системи в мовленні:

1. Структурування висловлювань. Завдяки синтагматичній системі ми можемо будувати складні речення, передаючи різноманітні думки та ідеї.
2. Зрозумілість мовлення. Правильне використання синтагматичних конструкцій забезпечує чітке і зрозуміле висловлювання.
3. Вираження відношень між словами. Синтагматичні зв'язки дозволяють нам показати, як слова пов'язані між собою за змістом.

Порушення синтагматичної системи можуть спостерігатися при різних мовленнєвих розладах (наприклад, при афазії (порушення мовлення, яке виникає внаслідок ураження мозку) або дислалії (порушення звуковимови), або загальному недорозвинені мовлення (відставання у формуванні всіх компонентів мовлення)).

Розглянемо два речення:

Хлопчик читає книгу. Книга читає хлопчика.

Хоча слова в цих реченнях однакові, їхній зміст абсолютно різний через різний порядок слів та синтаксичний зв'язок між ними.

Отже, синтагматична система мовлення є фундаментальною для побудови граматично правильних і змістовних висловлювань. Розуміння її принципів важливе як для вивчення іноземних мов, так і для корекції мовленнєвих порушень.

Причини порушень лексико-граматичної сторони мовлення:

1. Біологічні фактори. Порушення центральної нервової системи, генетичні аномалії, органічні ураження мозку.
2. Соціальні фактори. Низький рівень мовленнєвого спілкування в сім'ї, педагогічна занедбаність, недостатня стимуляція мовленнєвого розвитку.
3. Психологічні фактори. Порушення емоційно-вольової сфери, низька мотивація до спілкування, тривожність.

Серйозні недоліки спостерігаються у лексичному запасі дітей з порушеннями лексико-граматичної сторони мовлення. Бідність словникового запасу зумовлена багатьма наслідками, серед яких основним є низький рівень їхнього розумового розвитку.

Словниковий запас дітей збагачується повільно. Це пов'язано з тим, що діти не помічають у висловлюванні незнайомі слова. Бідність словника призводить до частого вживання слів однієї групи, що робить мовлення шаблонним, і, як наслідок, ускладнює спілкування з оточуючими, бо, по-перше, ускладняється розуміння зверненого мовлення, а з іншого боку – однотипна побудова власних висловлювань.

Недоліками лексичного боку мовлення є неточне використання слів, розширення значення слова. Діти часто називають одним словом різні предмети, що мають схожі риси. (Жук – цей й комар, й павук, й мураха, й коник. Ліжко, диван – єдине визначення для цих предметів. Стілець – це і крісло, і табурет). Можуть довільно переносити назву одного об'єкта на інший. Наприклад, називають лапи тварини – ногами, дзьоб птаха – ротом.

Семантичні порушення проявляються у тому, що школярі не можуть розрізняти поняття «форма», «колір», «місяці року», «пори року» та багато інших. Учні часто не усвідомлюють значення багатозначних слів. Це ускладнює розуміння мовлення, бо часто слово використовується в іншому своєму значенні.

Невеликий активний словник дитини не дозволяє точно описувати побачене. У неї утворюється так званий «черговий словник», який вживається для заміни таких характеристик. Хоча додатковий стимул дорослого (питання, картинка) допомагають учню пригадати слово, оскільки воно найчастіше є в пасивному словнику. Пасивнй словник дітей у два рази перевищує активний.

У активному словнику дитини з інтелектуальними порушеннями переважають іменники, що позначають назви конкретних предметів, відсутні різні граматичні категорії на позначення абстрактних понять, немає розуміння видових (замість назв дерев «дуб», «клен», «липа» вживають лише слово

«дерево»; вживають «квітка», замість «ромашка», «троянда» та подібне); родових понять: вживають «інструменти» замість конкретизації назв. Лише невелика кількість дітей може конкретизувати часто вживані назви предметів – рослин, тварин, побуту, тобто, з оточення саме цієї дитини.

Узагальнювальні та абстрактні терміни засвоюються дітьми лише завдяки спеціальному навчанню.

Дуже мало у словнику дітей прикметників. Описуючи предмет, діти зазвичай називають його колір та величину і не вказують на інші властивості предмета (форму, якість поверхні тощо). Повільно відбувається розширення словника прикметниками, що позначають особистісні якості людини.

Відсутні граматичні категорії: дієприслівники, складні прийменники.

Обмежений запас прислівників. Діти частіше вживають тільки слова: «тут», «тум», «потім» та деякі інші. Лише спеціальному навчанню діти використовують слова «завтра», «багато», «далеко» та подібні.

Дієслова, які використовують у мовленні, відрізняються однотипністю. Замість слів, що позначають конкретні дії, часто використовують дієслово «робити». Більша частина дієслів, які використовують учні означають переміщення предметів у просторі. У мовленні дитини мало дієслів, які передають стан, прояви та зміни ознак.

Але під керівництвом логопеда діти утворюють від дієслів нові слова за допомогою префіксів.

Характерною особливістю мовлення є часте використання особових та вказівних займенників (*він, той, цей*, та інші), якими діти замінюють інші слова, що і ускладнює розуміння їхніх висловлювань.

Діти відчувають труднощі при використанні прийменників, подібних за значенням: *на – в, на – над.* Не завжди правильно використовують прийменники у словосполученнях типу: *під столом – у столі.*

Розширення словникового запасу дітей потребує від лгопеда цілеспрямованої і напруженої роботи, більшого використання дій і наочних прийомів навчання, а також цілої системи спеціальних вправ, які викликають у дітей інтерес і позитивні емоції, спонукають вживати нові слова і закріплювати їх у мовленні.

Складно протікає процес оволодіння граматико-синтаксичним компонентом мовлення. Для дітей характерно використання простих синтаксичних конструкцій, непоширених, часто неправильно побудованих речень. Висловлювання можуть бути однослівними і часто навіть одним словом позначається ситуація чи подія. Їхні розповіді становлять ланцюжок із граматично однозначних речень. Діти пропускають головні члени речення, не

завжди розуміють запитань до другорядних членів речення. Як другорядний член речення зрідка використовують прислівники, що вказують на час, спосіб дії (увечері, швидко), якісні прикметники (синій, довгий).

Діти не вміють узгоджувати слова в реченні, допускають синтаксичні помилки, не вміють зв'язувати слова у реченні, допускають синтаксичні помилки, не вміють зв'язувати слова за допомогою відмінкових закінчень. Наявні пропуски слів і словосполучень, необхідних для побудови фрази, словотворення висловлювання в цілому *(Мама прийшла і ми обідати. У мене є кішка Мурка піймала мишку).*

Часті помилки при узгодженні підмета та присудка, прикметника та іменника (*Я зібрала червону ягоди)*. Пропуск прийменників або недоречне вживання (*Книжка лежить стіл*); порушення порядку слів, розрив словосполучення (Хлопчик додому пішов. Зелена з'явилась трава.)

Як видно, діти важко користуються такими граматичними категоріями як рід, число. Стійкість таких помилок пояснюється тим, що дитина фіксується на предметному значенні слова, не звертаючи увагу на використання його змінних частин.

Так саме, часто діти самостійно не вміють здійснювати словотворення за допомогою префіксів та суфіксів. Лише під керівництвом логопеда та поданим зразком діти виконують подібні завдання. Перехід до вживання поширених, а тим паче складних речень здійснюється дуже повільно. Також у дітей порушено розуміння зверненого до них мовлення. Тому дитина часто обмежується короткими «так», «ні». Але додаткові стимулювання дитини до повного висловлювання значно покращують його мовлення.

Зв'язне мовлення являє найбільш складну форму мовної діяльності. Становлення зв'язного мовлення у дітей здійснюється уповільнено. Діти потребують постійної стимуляції з боку дорослого, систематичної допомоги у формі питань або підказки. Легшим для засвоєння є ситуативне мовлення, тобто мовлення з опорою на наочність, на конкретну ситуацію.

За даними дослідження кількість слів у розповідях по серії картинок у 2,5 рази більше, ніж у розповідях на задану тему (адже серія сюжетних картинок визначає послідовне зображення подій, наочно показує динаміку подій).

Переказ дітям більше доступний, ніж розповідь, тому що переказ не припускає самостійного створення сюжету, докладного розкриття заданої теми, визначення послідовності поді1й. При переказі більшу роль грає запам'ятовування тексту. Але і перекази мають ряд недоліків. Діти пропускають багато важливих частин розповіді, передають зміст спрощено. Діти не завжди розуміють причинно-наслідкові, часові, просторові відносини,

представлені у розповіді. Дуже часто у переказ діти додають власні життєві ситуації, випадкові асоціації.

Розповідь по сюжетним малюнкам має певні особливості. Діти вдаються до перерахування окремих елементів ситуації, часто не розрізняють істотні та другорядні деталі, порушують структуру тексту: наявні розриви, відсутні сполучні елементи. Тому логопед повинен допомагати дитині – ставити навідні питання. Діти часто не усвідомлюють необхідність передавати зміст будь-якої події так, щоб це було зрозуміло слухачу, бо вони не орієнтуються на співрозмовника.

Ще більш складним для дітей є монологічне мовлення, яке потребує дотримання певної логічної послідовності висловлювання. Щоб скласти текст, потрібна постійна стимуляція у вигляді запитань. Без такої допомоги їхні висловлювання фрагментарні, непослідовні, з великою кількістю повторів. Для організації зв'язної розповіді вони потребують зовнішніх орієнтирів у вигляді плану, опорних слів, наочності. Послідовне навчання сприяє збагаченню досвіду спілкування, формування комунікативних навичок, умінь відповідати на запитання, переказувати текст.

Дітям важко даються навички читання через загальний недорозвиток мовлення, зокрема через несформованість фонематичного сприймання. Не вміючи правильно здійснювати звуковий аналіз слова, змішуючи акустично подібні звуки, дитина не може відтворити правильну звукову форму слова, на основі візуально сприйнятих графічних знаків.

У дітей також складно проходить засвоєння літер. У частини дітей труднощі зумовлені не розрізнянням образу букви з певною фонемою. В інших спостерігається недиференційованість зорового сприймання, порушення взаємодії між слуховим, зоровим і кінестетичним аналізаторами, слабкість процесів пам'яті.

Також дітям важко дотримуватися у процесі читання певної спрямованості рухів зору – ліворуч – праворуч, відповідно послідовного розташування букв у слові.

Найскладнішою операцією читання для дітей є злиття звуків. Дитина може добре знати всі літери, але не може синтезувати ціле з окремих елементів. Злиття складів у слова є складним тому, що необхідно утримувати в пам'яті попередньо прочитаний склад і сполучати його з наступним. Розуміння прочитаного ускладняється несформованістю у дітей інтересів і послабленою мотивацією діяльності, труднощами розподілу уваги. Під час читання увага дитини повністю зосереджена на тому, щоб правильно прочитати кожне слово, зміст прочитаного при цьому залишається поза увагою.